

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРОБЛЕМНИЙ АНАЛІЗ

Богдан ЛЕВИК,
*провідний науковий співробітник,
кандидат історичних наук,
Національний університет «Львівська політехніка»*

Богдан Левик. *Військова безпека України: історико-проблемний аналіз.*

Стаття присвячена формуванню військової безпеки України у роки її незалежності. Проведено аналіз здобутків України після добровільної відмови від ядерної зброї і підписання меморандуму. Охарактеризовані зміни стратегії національної безпеки і оборони, Військової доктрини. Проаналізовано вплив перебування Чорноморського флоту Російської федерації на стан безпекового середовища України.

Ключові слова: *Україна, військова безпека.*

Богдан Левык. *Военная безопасность Украины: историко-проблемный анализ.*

Статья посвящается формированию военной безопасности Украины в годы ее независимости. Осуществлен анализ достижений Украины после добровольного отказа от ядерного оружия и подписания меморандума. Проанализировано влияние пребывания Черноморского флота Российской Федерации на состояние безопасности Украины.

Ключевые слова: *Украина, военная безопасность.*

Bogdan Levyk. *Military security of Ukraine: historical analysis of the problem.*

Article is devoted to the formation of military security of Ukraine in the years of its independence. The analysis of achievements of Ukraine after the voluntary renunciation of nuclear weapons and the signing of the memorandum. Characterized changes in the national security strategy and defense of military-political leadership of the country Military doctrine. Analysis of the effect of staying the Black Sea fleet of the Russian Federation on State without security environment of Ukraine.

Keywords: *Ukraine, military security.*

Проблеми військової безпеки України, як і проблеми національної безпеки залишаються найбільш складними, а одночасно найпопулярнішими серед сучасної тематики державного забезпечення національних інтересів. Її стан тривалий час перебував поза увагою політиків та державних діячів. Актуальність теми очевидна на фоні появи ознак мілітаризації окремих країн, тенденцій виникнення нової «холодної війни» [1].

Основоположними джерелами при написанні статті були міжнародні документи, нормативно-правові акти, монографії, статті зарубіжних і вітчизняних фахівців, мемуари учасників та очевидців. Запропонована тема малодосліджена військовими істориками України, тому у науковому світі не має однакового підходу до стану і перспектив військової безпеки.

Метою статті є здійснити аналіз формування військової безпеки України, її становлення за роки незалежності.

Для досягнення поставленої мети поставлені наступні завдання:

- дослідити міжнародні документи, які лягли в основу гарантій безпеки України, після її добровільної відмови від ядерної зброї;
- провести критично-порівняльний аналіз вирішення питання забезпечення військової безпеки іншими пострадянськими республіками;
- провести комплексний аналіз сучасного стану військової безпеки України.

Аналіз наявної історіографії дає підстави стверджувати, що питання забезпечення військової безпеки пострадянськими країнами на сьогодні залишається недостатньо висвітленою складовою військової історії

України. Не дивлячись на значну кількість наукових праць, присвячених даній проблемі, всі вони мають фрагментарний характер, бо присвячені лише окремим складовим військової безпеки.

Проведений хронологічно-проблемний аналіз факторів, які обумовили становлення національних військових організацій у колишніх радянських республіках свідчить, що необхідність їх формування була зумовлена соціально-політичними та економічними процесами, що відбувались на їх територіях і у світі загалом.

Після розпаду СРСР Радянські республіки отримали шанс для самовизначення подальшого свого політичного розвитку, визначення національних пріоритетів, нової побудови національної безпеки, модернізації та трансформації своїх збройних сил в існуючі колективні військово-політичні та безпекові міжнародні системи, регіональні організації. Всі вони обрали демократичний шлях розвитку. До влади прийшли невідготовлені люди [2].

Дванадцять пострадянських республік підписали Договір про СНД (співдружність незалежних країн), окрім трьох прибалтійських республік (Латвії, Литви та Естонії). 8 грудня 1991 р. Україна, Білорусія та Росія підписали договір про створення політично-економічного союзу – СНД (Мінська угода). 21 грудня цього ж року до них приєдналось ще 8 республік, а в жовтні 1993 р. до співдружності прийняли Грузію. Україна виступила співзасновницею організації, але не підписала у цілому і не ратифікувала статут СНД, тому перебуває у становищі спостерігача. Україна заперечила перетворення співдружності незалежних держав на між-

державне утворення зі своїми органами влади і управління, а також надання їй статусу суб'єкта міжнародного права. 21 грудня 1991 р. Україна заявила, що рішення СНД можуть носити тільки рекомендаційний характер, її кордони з Росією та Білорусією є недоторканими, вона буде створювати власні Збройні Сили (ЗС) на базі ЗС СРСР, які дислоковані на її території, прагнучи набути без'ядерного статусу на підставі Декларації про державний суверенітет і не входитиме до військових блоків, а перебування стратегічних ЗС на території України є тимчасовим. Ці положення залишились обов'язковими для Президента України, Прем'єр-міністра та структурних ланок виконавчої влади. Україна не бере участі у роботі Ради колективної безпеки СНД. У засіданнях Ради міністрів оборони Україна бере участь у якості спостерігача. Україна обмежує свою участь у багатосторонній військовій, прикордонній співпраці та миротворчій діяльності. Однак, приймає участь у роботі антитерористичного центру СНД. Україною не підписані договір про колективну безпеку від 15 травня 1992 р., положення про Раду міністрів оборони від 15 травня 1994 р., рішення Ради глав держав про штаб з координації військового співробітництва, рішення про затвердження Положення про колективні сили з підтримки миру у СНД від 10 січня 1996 р., договір про співпрацю в охороні кордонів держав-учасниць від 26 травня 1995 р. 14 серпня 2008 р. Грузія вирішила вийти з членів СНД і 18 серпня 2009 р. перестала бути членом СНД. Таким чином співдружність незалежних держав тепер нараховує 10 членів. Головні інтереси України у співпраці у рамках СНД знаходяться у гуманітарній сфері, пріоритет – у економічній співпраці [3].

15 травня 1992 р. сім пострадянських республік Вірменія, Білорусія, Казахстан, Киргистан, Таджикистан і Узбекистан на чолі з Росією підписали договір про колективну безпеку і заснували військово-політичну Організацію договору про колектив-

ну безпеку ОДКБ, вважаючи цей шлях найприйнятнішим для забезпечення власної національної безпеки і оборони. Згодом деякі з них вийшли з цих організацій, інші перейшли у ранг спостерігачів. Одна Білорусія у цьому питанні пішла найдалі від усіх, утворивши союз з Російською Федерацією [4].

Частина колишніх радянських республік, серед них і Україна, не визначились і перебувають у багатовекторному або частково ізольованому становищі, вважаючи свою позицію самостійною і незалежною, що становить певні ризики та загрози у військово-оборонній сфері у теперішній час та найближчій перспективі.

Прибалтійські країни період перебування у складі СРСР визнали окупаційним, що дало їм змогу пройти досить скорочений шлях до членства у НАТО і ЄС. У цьому їх одноставно підтримали країни Європи та Євроатлантичного альянсу. Військово-історичний досвід вступу і перебування прибалтійських республік у НАТО посилив європейську безпеку Північно-Східної Європи, зміцнив військовий потенціал кожної з республік.

Для України залишається військово-політичною проблемою перебування на її території військових підрозділів РФ. Нейтралітет України не визнаний. В умовах позаблоковості та задекларованого нейтралітету Україна може розраховувати тільки на власні збройні сили і здоровий глузд потенційного агресора.

Під час економічної кризи і фінансової скрути Україна пробує реформуватися та модернізувати свої збройні сили. З власної ініціативи наша держава відмовилась від Північноатлантичної інтеграції і перспектив вступу до Євросоюзу, перетворившись на «сіру», буферну, транзитну країну. Географічно європейська країна цурається увійти в європейське співтовариство на основі демократичних цінностей. У країні не має конкретного поетапного плану зовнішньополітичної діяльності, звучать політичні

декларації. Стратегічні партнери США, Росія, Китай, Молдова, Польща все більше віддаляються від прагматичних партнерських кроків у бік України. Країна шукає баланс між своїми національними інтересами і відносинами з США, Європою, Росією, Китаєм. Провідні країни світу не можуть бачити в Україні надійного та передбачуваного партнера через часту зміну стратегії зовнішньополітичного курсу. Відносини з Росією для України нерівноправні без дотримання балансу національних інтересів і взаємної поваги.

У цей час, Україна не може будувати свою військову безпеку не враховуючи позиції Росії та своїх безпосередніх сусідів. Росія прагне стратегічної політико-економічної залежності України. Тиск з боку Росії йде з використанням політичних, економічних (енергетичних) важелів, дипломатичних, інформаційних. РФ проникає і продовжує проникати у стратегічні галузі України: банківську систему, енергетику, авіацію, космічні розробки, агропромисловий комплекс, оборонно-промислові об'єкти. Україна оточена з двох сторін антагоністичними військово-політичними блоками – НАТО і ОДКБ.

Україна потребує політичної стратегічної рішучості на цьому шляху. Спроба винесення питання військової стратегії на всенародний референдум це політизація стратегічних військово-оборонних рішень. Ці питання суто фахові. Рішення по цих питаннях повинно приймати військово-політичне керівництво країни. Інтеграція України до НАТО була українська ініціатива. На даний час, країни-засновники Альянсу перестали обговорювати «українське питання», воно відійшло у минуле. США (адміністрація Обами) не втручаються у російсько-український конфлікт з цієї проблеми. Питання вступу України до НАТО було серйозним подразником в українсько-російських відносинах. Історичним прикладом військової самотності може слугувати грузинсько-російський військовий конфлікт

влітку 2008 р., коли Грузія залишилась одна перед військовим потенціалом ядерної країни.

Фінансові витрати України на потреби військової оборони перебувають на недостатньому рівні. Для прикладу, вони в п'ятеро менші від оборонних витрат Польщі, де населення становить 38 млн., а чисельність армії сягає 100 тис. військовослужбовців. З року у рік не виконуються бюджетні вимоги витратної частини Міністерства оборони. Вони нижчі від мінімальних потреб. У концептуально-стратегічних та доктринних документах Україна чітко (конкретно) не визначила свої виклики, ризики, загрози та небезпеки, хоча вони присутні (Придністровський конфлікт, перебування російського військово-морського флоту на українській території, енергетична залежність, відсутність реальних військово-політичних гарантій за добровільну відмову від ядерної зброї). Україна не є гравцем на театрі військових дій (ТВД) Європи, хоча проводить реформу збройних сил у контексті більшої оперативної сумісності з збройними силами НАТО, ОБСЄ та миротворчими силами ООН. Україна не визначила свої зовнішньополітичні пріоритети у військово-технічній співпраці з іноземними державами, через неспроможність державного фінансування науково-дослідної та конструкторської роботи, відсутності єдиних технічних стандартів. Військовий напрямок вимагає поглиблення інтегративності і сумісності як у виробництві, так і застосуванні військової техніки та озброєння.

Підписавши 5 грудня 1994 р. «Будапештський меморандум» Україна втратила свій військовий ядерний стратегічний, а згодом і тактичний потенціали, не отримавши реальної гарантії безпеки від інших підписантів: Великої Британії, США, Франції, Росії, Китаю. Сторони меморандуму взяли на себе відповідальність утримуватись від економічного тиску на Україну [5]. Згодом Росія відмовилась від надання додаткових гарантій зсилаючись на Договір про

дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією ст. 3: «Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємоповаги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання суперечок, незастосування сили або погрози силою, включно з економічними та іншими способами тиску...» [6]. Виходячи з тексту наведених міжнародних документів Російська Федерація двічі констатувала свої наміри про незастосування у відношенні України економічних санкцій. На жаль ці зобов'язання не виконуються. Механізму відповідальності не передбачено. У цьому протистоянні наша держава залишилась самотньою.

Відмовившись від силового фактору, Україна пробує забезпечити національну безпеку виходячи з положень міжнародних договорів. 6 липня 2010 р. 345 депутатів Верховної Ради України (ВРУ) проголосували за Постанову про звернення депутатів «Без'ядерному статусу України – реальні гарантії» до законодавчих органів США, Великої Британії, Франції, Росії та Китаю (країни-гаранти). З Китаєм таких адресних гарантій безпеки Україні пощастило отримати, домовившись підписати Спільну декларацію про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства від 20 червня 2011 р. Такі договори повинні були бути логічним кроком для розвитку Будапештського меморандуму [7].

Стан військової безпеки України військовими фахівцями визначається як кризовий. 68% українських громадян вважають, що ЗСУ не здатні захистити країну у разі виникнення реальної загрози. 73% впевнені, що збільшення фінансування не поліпшить безпекових гарантій.

21 квітня 2010 р. без попереднього громадського обговорення президентом Росії та України Д. Медведев та В. Янукович підписали Харківські угоди про продовження перебування російського ВМФ на 25 років в обмін на обіцянку знизити ціну на газ до

100 \$ за 1 000 куб. м. Як відомо російська сторона слова не дотримала і встановила ціну на газ 516 \$ з 1 січня 2012 р. 27 квітня 2010 р. у стінах ВРУ відбулась ратифікація Угоди з питань перебування ЧФ РФ на території України (Харківські угоди). До цього законопроект був підтриманий профільним парламентським комітетом та особисто Президентом України В. Януковичем. За результатами голосування 236 голосів – за, 0 – проти, 2 – не голосували. У відповідності до реєстрації у сесійній залі на той час знаходилось 211 депутатів. Закон України про ратифікацію згаданої Угоди продовжив перебування ЧФ РФ з 2017 р. ще на 25 років, з правом додаткової автоматичної пролонгації на п'ять років. Орендна плата за перебування ЧФ РФ в розмірі 100 млн. \$ передбачена аж з 2017 р. Громадська думка була знехтувана. В парламентській залі з цього питання відбулись бійки між депутатами. Кілька з них були госпіталізовані. Підписавши у квітні 2010 р. Угоду про продовження перебування ЧФ РФ на території України [8] влада показала свою алогічність у побудові власної системи національної безпеки та її далекоглядного державного забезпечення. Пролонгація перебування російського флоту на території України є серйозною перешкодою на її інтеграційному шляху до ЄС, не відповідає національним інтересам нашої держави. Цей факт несе виклик безпеці країн Чорноморського регіону. Це проявляється в інцидентах у ході навчання російських підрозділів на території Криму, в проблемах контролю за їх діяльністю, чисельністю та озброєнням ЧФ, у нецільовому використанні відповідної інфраструктури, в багатьох випадках відсутності угод про її оренду, у незаконному утриманні гідрографічних об'єктів. Україна немає можливості гарантувати відсутність ядерної зброї на кораблях ЧФ РФ, що базуються на території нашої країни. Російський Чорноморський флот має на озброєнні ракетний крейсер «Москва», сторожові катера «Питлівий», «Ладний», літаки типу

Літак типу Су-24 ЧФ РФ – потенційний носій ядерної зброї

Су-24, бойові гелікоптери Ка-27, які потенційно можуть вважатись носіями ядерних боезарядів [9].

Присутність ЧФ вносить суспільно-політичну нестабільність на Кримському півострові, дає підґрунтя для активізації про-російських організацій, які роблять спроби посяти серед населення сепаратизм. Не врегульованими залишаються питання екологічної безпеки, використання повітряного простору і полігонів для проведення бойової підготовки, дислокації об'єктів соціально-економічної сфери ЧФ на території України у м. Севастополі, здійснення контролю за діяльністю військових формувань РФ, проведення верифікації (перевірка відповідності кількісного складу і основних озброєнь). Майно, приміщення і земля, якими користується ЧФ не інвентаризовані, не оцінені, договорів оренди не має, плата за користування не поступає. Україна обкрадає себе сама. Все це стає причиною політичного напруження між двома країнами. Не виконання військовими підрозділами ЧФ РФ українського законодавства, а особливо Закону України «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів Збройних Сил інших держав» від 22 лютого 2000 р. провокує міжнародні правові інциденти,

пасивне втягування нашої держави у військові конфлікти. Характерним прикладом було використання ЧФ з території України у російсько-грузинській війні 2008 р.

У серпні 2011 р. мерія Москви виключила з столичного бюджету статтю про фінансування Чорноморського флоту РФ у Криму. До цього таке фінансування становило 70,6 млн. руб. (2,4 млн. \$). Фінансування було розпочато 1994 р. по особистій ініціативі экс-мера

Ю. Лужкова через фонд «Москва-Севастополь». 2004 р. мерія Москви приймала трьохрічні програми про виділення субсидій флоту та російській діаспорі в Україні, в основному у Криму. Гроші використовувались на ремонт казарм, будівництво шкіл у Севастополі для дітей російських моряків, виплату зарплати вчителям, будівництво житла для моряків, навіть на організацію бойових чергувань військового корабля «Керч» та ракетного крейсера «Москва». 2006 р. фінансова допомога становила 100 млн. руб. (3,38 млн. \$), 2008 р. – 160 млн. руб. (5,4 млн. \$), 2009 р. – 69,9 млн. руб. (2,35 млн. \$), 2010 р. – 85,8 млн. руб. (2,9 млн. \$). Ю. Лужков Міністерством зовнішніх справ України визнавався персоною нон-грата за антиукраїнські вислови у Севастополі і призив повернути Севастополь до складу Росії. Російські політики, у тому числі депутат Держдуми РФ, К. Затулін вважає знаходження Чорноморського російського флоту у Севастополі – стабілізуючим фактором зовнішньої політики Росії. З викладеного можна зробити висновок, перебування ВМФ Росії в Україні далекоглядна військово-політична стратегія скерована проти національних інтересів України.

Питання військової безпеки відображені у Конституції України, Основах (концеп-

ції) національної безпеки, Основах (концепції) зовнішньої політики, Законах «Про основи зовнішньої та внутрішньої політики», «Про основи національної безпеки», «Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про розвідувальні органи України» «Про цивільну оборону України» та інші.

На початку квітня 2011 р. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України розробив нову редакцію Стратегії національної безпеки [10], де були перераховані всі внутрішні та зовнішні загрози. До цього Кабінет Міністрів України виконував попередню Стратегію національної безпеки 2007 р., підписану В. Ющенко. Слід зазначити, що у документі не були вказані прямі військові загрози. Увага акцентується на зменшенні гарантій безпеки для позаблокових країн в умовах зростання напруги та дестабілізації у світі, а також розповсюдження проявів тероризму, піратства, нелегальної торгівлі зброєю. Окремо згадується про заморожені конфлікти на кордоні України – Придністров'ї, не вирішене питання делімітації та демаркації морських кордонів між Україною і Російською Федерацією, незавершеність визначення умов перебування російського військового флоту у Криму. Серед внутрішніх загроз названо корупцію, невиконання законів та їх недосконалість, економічну нестабільність, енергетичну залежність, демографічну кризу, нестабільну ситуацію в суспільстві. Діюча Стратегія національної безпеки України офіційно опублікована у Посланні Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір» як додаток до розділу 4 «Україна в посткризовому світі». Стратегія передбачає про-

ведення політики позаблоковості (основа оборонної доктрини) та багатополярності у міжнародних відносинах, продовження політики євроінтеграції, співпрацю з стратегічними партнерами РФ і США, активізація особливих інтересів у Центрально-Східній Європі та Чорноморсько-Каспійському регіоні, забезпечення національної безпеки за власний рахунок, створення «периметру безпеки» вздовж кордону України, участь в оборонній політиці ЄС, продовження інтенсивної співпраці з НАТО, посилення двосторонніх відносин з Німеччиною, Францією, Великою Британією [12].

На ці питання викладені у проєкті Стратегії національної безпеки повинна дати відповіді Воєнна доктрина (декларація державної політики у сфері військової безпеки) [11]. Військова доктрина відкритий документ, який вказує на військово-політичну діяльність держави. Документ розробляється за участю суспільно-політичних інституцій і не може містити закритих тем. У нашому випадку її розробляло Міністерство оборони України. За результатами ознайомлення з обома проєктами можна дійти висновку, що вони дублюють один

Російський ракетний крейсер «Москва» на рейді у територіальних водах України (Чорне море)

одного. Військова доктрина не дає конкретної відповіді про конкретні міри по захисту національних інтересів України, а лише констатує, що захист повинен відбуватись в умовах позаблоковості і що в Україні не має зовнішніх ворогів. Цей документ знаходиться на черзі для затвердження Президентом України В. Януковичем.

У квітні 2011 р. Кабінет міністрів України затвердив Воєнну доктрину країни, не дочекавшись проекту Стратегії національної безпеки і оборони, як і Стратегії реформування і розвитку Збройних Сил України. Цей документ викликав багато запитань у експертів та фахівців з питань військової безпеки. Президент Янукович В., прийшовши до влади у листопаді 2010 р. заявив про необхідність розробки нової редакції Воєнної доктрини, де основна ціль заявити про позаблоковий статус України. Попередня Воєнна доктрина була прийнята 2004 р. і передбачала кінцеву мету – вступ до НАТО та євроатлантичну інтеграцію.

1 липня 2010 р. був прийнятий Закон «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики», де у першому розділі ст. 11 проголошено, що Україна є позаблоковою державою, не бере участі у військово-політичних блоках, буде продовжувати конструктивне партнерство з НАТО та іншими блоками, забезпечувати інтеграцію до ЄС [13]. Слід зазначити, що вказаний закон вніс зміни до деяких ст. 6 та 8 ЗУ «Про основи національної безпеки України» виключивши слова «євроатлантичне партнерство» і «Організація Північноатлантичного договору» [14].

17 листопада Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення «Про виклики і загрози національній безпеці України в 2011 р.», яке 10 грудня 2010 р. було затверджене відповідним Указом Президента України. У рішенні РНБОУ у військовій сфері згадуються наступні кроки по державному забезпеченню національної безпеки: врегулювання придністровського конфлікту; розробка концепції українсько-румунських відносин; належне фінансування ЗС України; розробка нової

Воєнної доктрини, проекту Стратегічного оборонного бюлетеня і Державної комплексної програми реформування і розвитку ЗСУ на 2011–2015 рр.; розробка Державної програми розвитку озброєння і військової техніки ЗСУ на 2011–2015 рр.; впровадження Єдиної автоматизованої системи управління ЗСУ і перехід систем зв'язку ЗСУ на цифрові засоби; підвищення грошового забезпечення військовослужбовців ЗСУ; розробка нової редакції Стратегії національної безпеки України, створення єдиної загальнодержавної системи протидії кіберзлочинності [15].

Послідовність впровадження стратегічних військово-оборонних та безпекових документів передбачає логічність кроків у розробці та прийнятті спочатку концепції, потім стратегії, згодом доктрини, а після цього стратегічного оборонного бюлетеня і державних програм. На даний час в Україні Воєнна доктрина не набула чинності, тому країна не має відповідей на зовнішні військові виклики та загрози національній безпеці, відсутня програма державного забезпечення військової безпеки, проведення підготовки до військового захисту. Це третя Воєнна доктрина України, дві попередні були прийняті 1993 році та 2004 році.

При складній економічній ситуації і обмеженості фінансових можливостей, в умовах позаблоковості влада запропонувала зменшити ЗС України у 2011 році до 192 тис., з яких 144 тис. військовослужбовців.

Наведені факти красномовно говорять про декларативність намірів української влади, на фоні яких знижується обороноздатність ЗС, їх спроможність дати відсіч агресорові у сучасних геополітичних умовах. Відсутність дієвих гарантій забезпечення національної безпеки України у військовій сфері вказує на слабкість позиції України на можливому сучасному театрі військових дій. Військово-політична ситуація вимагає посилення оборонної та безпекової могутності від сучасних держав, а особливо для позаблокових, які можуть надіятись тільки на свої власні сили і ресурси.

ДЖЕРЕЛА

1. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. – К.: Темпора, 2009. – 488 с. ISBN 978-966-8201-60-8.
2. Хасбулатов р.И. Полураспад СССР. Как развалили сверхдержаву / Руслан Хасбулатов. – М.: Яуза-пресс, 2011.– 512 с.– (Главный свидетель. Сенсационные мемуары).
3. Міністерство юстиції України. Офіційний сайт. Андрієва Тамара Володимірівна. Директор Департаменту правової експертизи міжнародних договорів. Історія членства України у СНД. 2003. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/55>.
4. Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ). Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.dkb.gov.ru/>, <http://www.odkb.gov.ru/prez/prez.pdf>.
5. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5.12. 1994 р. Верховна Рада України. Законодавство. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158.
6. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією. 14. 01.1998 р. Верховна Рада України. Законодавство. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006.
7. Гринецький Сергій. Позаблоковість України в «мінливому світі». Дзеркало тижня. – № 36. – 8 жовтня 2011р. – С. 4.
8. Харківська угода. Угода між Україною та Російською федерацією з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України. 21 квітня 2010 р. м. Харків. Тест угоди. Інтернет видання. Резонанс Волинь. Блог українська альтернатива. Інтернет-ресурс. Режим доступу:http://rezonans.volyn.net/blog/kharkivska_ugoda_povnyj_tekst/2010-04-28-38.
9. Дацька Наталія. Питання базування Чорноморського флоту РФ на території Криму у контексті українсько-російських відносин. Науковий блог НУ «Острозька академія». Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2010/pytannya-bazuvannya-chornomorskoho-flotu-rf-na-terytoriji-krymu-v-konteksti-ukrajinsko-rosijskyh-vidnosyn/>.
10. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України. Стратегія національної безпеки України. Квітень 2011 р. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: www.niss.gov.ua/.../2011.../0415_prez.ppt.
11. Володимир Фурашев. Проект нової військової доктрини України: керівництво до дії чи декларація? Віче. Журнал Верховної Ради України. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2674/>
12. Стратегія національної безпеки України. Послання Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір». Додаток до розділу 4 «Україна в посткризовому світі». 07.04. 2011 р. Офіційний сайт Президента України. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/19738.html>.
13. Закон України «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики». Відомості ВРУ. – 2010. – № 40. – С. 527.
14. Закон України «Про основи національної безпеки України». Відомості ВРУ. – 2003. – № 39. – С. 351.
15. Рішення РНБОУ «Про виклики і загрози національній безпеці України в 2011 р.». 17 листопада 2010 р. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/12624.html>
16. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т. пробл. Міжнар. Безпеки; За заг. ред. С. І. Пирожкова. – К.: НІПМБ, 2001. – С.422-428.
17. Сіновець П. Сучасна «проблема ПРО»: Чорноморський вектор і можливі наслідки для України. / П. Сіновець // Інтернет-ресурс. Код доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/315/82/>.